'Materialistische exegese' toen en nu

Het is goed dat wij vandaag Jan Bonsen gedenken. Geen 'nagedachtenis' dus, maar 'gedachtenis', zikkaron. D.w.z.: wij stellen Jan en zijn werk hier present en nemen de draad op waar hij hem heeft moeten loslaten. Zonder verleden zijn wij willoze en stuurloze instrumenten in de handen van de smaakmakers van deze tijd. Walter Benjamin heeft daaraan een prachtige these gewijd: "Nur dem Geschichtsschreiber wohnt die Gabe bei, im Vergangenen den Funken der Hoffnung anzufachen, der davon durchdrungen ist: auch die Toten werden vor dem Feind, wenn er siegt, nicht sicher sein. Und dieser Feind hat zu siegen nicht aufgehört."[1] Gedenken is: die uitdaging aannemen. Het doet mij goed dat wij dit vandaag doen in het spoor van onze gestorven makker Jan Bonsen.

Rochus Zuurmond

Matex

Mijn voordracht van deze middag heb ik de titel gegeven *'Materialistische Exegese' Toen en Nu*. Ik zal proberen in het kort de achtergronden van de 'Materialistische Exegese' te schetsen en vervolgens de vraag te stellen wat daarvan ook vandaag relevant is. Er is wel *wat* veranderd in 20 jaar, maar in de grond van de zaak ook niet weer *zo* veel!

De term 'Materialistische exegese' staat tussen aanhalingstekens. Ik heb het nooit een erg gelukkige omschrijving gevonden. De term is in de zeventiger jaren geïntroduceerd door Fernando Belo in zijn dissertatie *Lecture matérialiste de l'Evangile de Marc*[2]. Eigenlijk is dat niet geheel juist, want Belo had een heel andere titel voorgesteld, veel wetenschappelijker, maar de uitgever dacht dat niemand het boek dan zou kopen en kwam dus met "Lecture Matérialiste"... Ik weet niet of het geholpen heeft, maar het boek is destijds, onder deze wat provocerende titel, goed verkocht. Dat bevestigt overigens ongewild een van de stellingen van dit boek, namelijk dat economische machtsverhoudingen een niet te onderschatten invloed uitoefenen op de manier waarop wij denken, spreken en handelen. Ze creëren zelfs gangbare terminologie.
Er waren in hoofdzaak twee achtergronden voor wat ik nu maar kortweg 'Matex' zal noemen: een theoretische en een praktische. Laat ik beginnen met de praktische.

Praktische achtergrond

Uit Latijns Amerika kwam de 'bevrijdingstheologie'. Voor theologen in dat werelddeel waren de ogen open gegaan voor het politieke effect van veel traditionele prediking. Zij constateerden dat het Christendom dikwijls een reactionaire ideologie was geworden, een krachtig wapen in de handen van de machthebbers en de bezitters.

Dat had ook een exegetische kant, want deze reactionaire ideologie beriep zich op de bijbel. Was dat terecht? De vraag werd naar ons in Europa teruggespeeld, want de docenten die de bijbelse vakken in Latijns Amerika doceerden hadden bijna allemaal in Europa gestudeerd.
Er waren in Latijns Amerika voorbeelden dat het ook anders kon. Erg invloedrijk was Ernesto Cardenal's *The Gospel in Solentiname*[3]. Cardenal sprak met simpele vissers, die de economische en politieke onderdrukking aan den lijve ervoeren, en probeerde hun reacties op bijbelverhalen vast te leggen. Dat leverde soms heel interessante gezichtspunten op. Hadden wij, Europese academici, misschien een blinde vlek voor de revolutionaire aspecten van veel bijbelverhalen?
De aanleiding voor de Matex kwam dus van buiten, maar ook naar binnen toe was er veel herkenning. De gangbare opvatting was immers dat christendom en socialisme (laat staan 'communisme'[4]) onverzoenlijk waren. Ons kapitalistische systeem stond niet ter discussie, werd kritiekloos aanvaard als het enige mogelijke. Er waren uitzonderingen. Kort na de oorlog was een aantal Hervormde predikanten (onder wie Buskes, Kroon, en Miskotte) lid van de SDAP geworden: de zg. 'doorbraak.' Maar grof genomen was toch iedere hervormde lid van de Christelijk Historische Unie, iedere gereformeerde lid van de Antirevolutionaire partij en iedere rooms-katholiek lid van de Rooms-katholieke Staatspartij (later de Katholieke Volkspartij). Dat waren 'liberale' partijen die op zijn best aan het kapitalisme een menselijk gezicht poogden te geven.
Er was dus ook in Europa werk aan de winkel. Als er maatschappelijk iets moet veranderen dan moet met deze pseudo-christelijke in feite aan het kapitalisme horige ideologie worden afgerekend. Wij hadden natuurlijk allemaal Marx en Lenin gelezen[5] en begrepen heel goed dat het idee van een gewelddadige revolutie in West-Europa op dat

moment volstrekte dwaasheid was. Wat de RAF in Duitsland deed en de Rode Brigades in Italië, was contraproductief, om niet te zeggen politieke stupiditeit. Wij dachten veel meer in de lijn van Gramsci. Daar was 'consensus' het politieke wachtwoord. Wij zagen het als onze taak *op zijn minst* de ideologische belemmeringen weg te nemen die een aan reactionaire, pseudo-christelijke theologie overgeleverde kerk, zou opwerpen in geval van een politieke wending naar het socialisme. De exegetisch geïnteresseerden onder ons verstonden dit - terecht m.i. - ook als een hermeneutische opgave.

Theoretische achtergrond[6]

Zonder tekort te willen doen aan theoretische inbreng uit andere landen en zonder te vergeten dat de Fransen heel veel hadden geleerd van Duitstaligen (vooral Nietzsche en de Frankfurter Schule), Russen en Italianen, kan men toch wel zeggen dat de theoretische basis voor de Matex uit Parijs kwam. Belo was een leerling van Roland Barthes, een literaire essayist die zich bewoog op het terrein van de literatuurtheorie, de filosofie en de linguistiek. Hij was een typisch Parijse 'linkse' intellectueel van de jaren '60 en '70, uit een groep waartoe bijvoorbeeld ook de filosoof Michel Foucault, de linguist Emile Benveniste, de literaire critica Julia Kristeva en de psychiater Jacques Lacan behoorden. Bij alle onderlinge verschillen was voor hen kenmerkend een symbiose van aan de ene kant het structuralisme en aan de andere kant het (neo)marxisme. Bij structuralisme denk ik dan vooral aan de linguist Ferdinand de Saussure (die men de 'grootvader' van het structuralisme zou kunnen noemen; de 'vader' is Lévi-Strauss) en bij (neo)marxisme aan Louis Althusser. Althusser had met zijn theorie van de 'Ideologische Staatsapparaten' in die jaren een enorme invloed. Onder 'ideologische staatsapparaten' verstond hij maatschappelijke organisaties die door hun optreden nolens volens de voorwaarden schiepen om de bestaande orde te continueren. Daartoe behoorden o.a. het Onderwijs, de Media, en ook de Kerk. Dit samen met de in die tijd weer opkomende methodes van structuralistisch georiënteerde tekstanalyse, waarvan in Frankrijk Greimas de belangrijkste exponent was, vormde de theoretische achtergrond van de Matex.

Laat ik proberen in het kort (en met de nodige simplificaties) uit te leggen hoe dat werkte.

Uit het structuralisme was afkomstig het inzicht dat sprekers en schrijvers niet half zo autonoom zijn als zij vaak denken. Wij mogen dan sinds Aristoteles geloven dat wij in het denken onmiddellijk 'de werkelijkheid' reflecteren, in feite hebben wij tot de 'werkelijkheid' geen toegang dan middels onze taal. Dat kleurt onze perceptie, want een levende taal is niet neutraal, maar het resultaat van collectieve ervaring die op haar beurt werd gedomineerd door de bestaande machtsverhoudingen. Dus niet alleen hanteert een spreker de taal, maar de taal hanteert ook de spreker. M.a.w. geen taal is ideologievrij. De theoretische opdracht is daarom de taal zoveel mogelijk van haar ideologische bevangenheid te bevrijden[8]. Daar is dan natuurlijk weer taal voor nodig en zodoende zitten wij met een interne contradictie: *de taal functioneert in zekere zin als een gevangenis waarin wij zijn opgesloten, maar is tegelijk het enige middel om (af en toe even) uit die gevangenis te ontsnappen.* Iedere exegeet danst op dit uiterst labiele koord.

O.a. van Althusser hadden wij geleerd dat wanneer je een tekst uitlegt het van groot belang is te weten wat jouw positie is in het maatschappelijk verkeer, wat de krachten zijn die jou in het verstaan en uitleggen van teksten domineren. Pas dus op met gangbare termen, vraag je voortdurend af hoe ze feitelijk functioneren. Laat je niet misleiden door de voorstelling van een aan de taal en de maatschappij ontheven begrip van 'betekenis' of 'bedoeling.' Dat zijn restanten van traditioneel idealisme. Wanneer een woord als 'materialisme' al zin heeft dan is het dat de 'betekenis' van een woord, of de 'bedoeling' van een zin, niets anders is dan de functie van dat woord of die zin temidden van alle andere woorden en zinnen.

Mensen als Belo en zijn popularisator (ik denk trouwens ook wel *meer* dan popularisator) Michel Clévenot lieten niet na te benadrukken dat een structuralistische analyse van een tekst op zichzelf ideologisch neutraal is. Zodra hij het air van absolute waarheid gaat aannemen is hij zelfs vermoedelijk al weer horig aan de bestaande ideologie. Voor ons als exegeten bleef het inzicht van belang dat de *plaats* waar je maatschappelijk staat jouw exegese beïnvloedt. Hier lag de aansluiting naar bijvoorbeeld Cardenal. Probeer dus ook eens de teksten te lezen met de oren en de ogen van de slachtoffers van onze 'vrije markt.'

Zelf heb ik dat nooit als enige zaligmakende methode gezien. Het was en is voor mij een heuristisch principe: je komt bij de interpretatie op ideeën die je anders wellicht over het hoofd hebt gezien. Maar ook kennis van de historische achtergronden van een tekst blijft van belang, alsmede dingen als Formgeschichte en Redaktionsgeschichte. De reflectie op Matex gaf je echter enige theoretisch verantwoorde kritische afstand tot lieden in academie en kerk die hun eigen werk verabsoluteerden en kennelijk nog nooit over hun hermeneutische principes hadden nagedacht; waar sommigen zich mateloos op beroemden.

Twintig jaar later

Waar staan wij nu, twintig jaar later? Het marxisme is uit de mode. Ik ben er evenwel van overtuigd dat het, van Marx tot en met de Frankfurter Schule, nog niet is uitgeteld. Het zal altijd een correctie blijven op idealistische systemen die menen dat de cultuur waarin wij leven kan worden begrepen zonder rekening te houden met de heersende maatschappelijke machtsverhoudingen, of je die nu 'Ideologische Staatsapparaten' noemt of niet. Je kunt wellicht met (bijvoorbeeld) een beroep op de 'vrije wil' de invloed van de heersende economische macht op ons doen-en-laten *verdoezelen*, maar niet *uitschakelen*[9].

Filosofisch leven wij nu in de nadagen van het 'postmodernisme' waarin alles wordt toegelaten zolang het 'tolerant' is (wat een blijkbaar niet herkende interne contradictie is!!). Het moge de burger even een goed gevoel geven dat hij nu alle 'ideologie' is voorbij gestreefd, hij zal niet kunnen ontkomen aan vragen als: "waarom is de 'vrijheidstrijder' van de een de 'terrorist' van de ander?" Dat los je uiteindelijk niet op met een moralistische dooddoener als 'evil.' Wij kunnen natuurlijk constateren dat 'het grote verhaal' van het Christendom zijn geldingskracht heeft verloren. Dat hadden wij in Matex ook al ontdekt en wij proberden er iets tegenover te stellen. Wanneer je dat niet doet geldt volgens mij het *oude* verhaal: "wie niets doet schraagt de bestaande toestand."

Matex is dus in de theologie zo goed als verdwenen. Qua mode is het - vrees ik - vervangen door zg. 'Israël-theologie.' Vele jaren geleden heb ik dat al eens voorspeld. Wanneer men niet meer ziet dat de concrete relevantie van het bijbels getuigenis ligt in wat er gebeurt met 'de weduwe en de wees', d.w.z. de machteloze, de naamloze, uitgebuite en gechanteerde mensheid, dan zal men zich wenden tot wat op het eerste gezicht uiterst concreet en uiterst relevant is: de Staat Israël. Het vult de in ieder idealistisch systeem gevoelde behoefte aan concretie. En wat is er meer concreet dan een land en een volk dat aloude bijbelse beloften lijkt te vervullen?[10]

Het is ronduit triest om getuige te moeten zijn van een theologie die de facto de tweede persoon in de Triniteit heeft vervangen door de Staat Israël. Jezus representeert onder ons op Messiaanse wijze, de lijdende mens; dat kan men toch moeilijk zeggen van de Staat Israël onder Sharon! Helaas, er is in dit type theologie *helemaal niets* meer over van - wat Miskotte noemde - het 'joodse gehalte' van de prediking, d.w.z. dat het hier gaat om een zaak die ***nu net niet*** uit de natuur der dingen kan worden afgeleid, maar die een geheel *eigen* gezag heeft. Dat inzicht is opgeofferd aan een politieke ideologie van ras, bloed en bodem. Het is de victorie van het heidendom. De 'gruwel der verwoesting' staat weer eens 'op de heilige plaats.'[11]

Ik vind dat uiterst gevaarlijk. In het huidige klimaat, na de terroristische aanslagen van de elfde September, neigt het 'Westen' weer eens naar het gedachteloos vieren van de eigen, superieur geachte, identiteit. Daarbij gaan de laatste

restjes ethiek gemakkelijk overboord. Zelfs de 'mensenrechten' komen onder druk te staan. Wie van 'terrorisme' wordt verdacht (alleen maar *verdacht*) is vogelvrij. Voor een ordelijke rechtzaak hebben wij geen tijd meer. Het is in-en-in-triest te zien dat daarin nu wereldwijd het voorbeeld wordt gevolgd van de Staat Israël. Ik vind dat de kerken hier veel duidelijker zouden moeten spreken. Een beetje Matex in de exegese, ter ontnuchtering van in een bedenkelijke ideologie gevangen geesten, zou geen kwaad kunnen.

In de taal- en literatuurwetenschap zijn de fronten ook verschoven. De Frankfurters worden niet meer alom gelezen, met een paar saillante uitzonderingen overigens. Walter Benjamin heeft bijvoorbeeld nog niet zo lang geleden een renaissance doorgemaakt en staat hier en daar weer op het filosofisch curriculum. Althusser daarentegen is praktisch vergeten. Wat ik boven aanstipte als de tendens naar ontpersoonlijking in het structuralisme, is tegenwoordig ook afgezwakt, zonder dat - voorzover ik dat kan overzien - men weer helemaal is teruggekeerd tot de theorie van de autonome 'taalgebruiker'[12].

Het lijkt in onze door de massamedia gedirigeerde samenleving onvermijdelijker dan ooit dat zaken een tijd lang in de mode zijn en vervolgens weer verdwijnen om plaats te maken voor de volgende mode. Daar moeten wij dan maar mee proberen te leven. Van alle modes blijven evenwel dingen hangen. Hegel had vermoedelijk gelijk met zijn these-antithese-synthese theorie. Ondanks alles is er juist in de *kerken* een duidelijk besef dat de zogenaamde globale economie een economie van onrecht is. En ook al gaat dit besef politiek meestal niet erg diep, het blijft een aanknopingspunt voor gesprek.

Waar ik mij een beetje zorg over maak is de hegemonie van het Angelsaksische model, in de *economie*: het hardkapitalistische zg. Wall Street model tegenover het sociaaldemocratisch geïnfecteerde zg. 'Rijnland model', maar ook in de *politiek*: de ontwikkeling in de richting van een partijdemocratie met twee of drie grote partijen die ook politiek nog nauwelijks van elkaar verschillen. Het verbaast ons dan natuurlijk niet die hegemonie ook aan te treffen in de 'geestelijke' sfeer. Je ziet het in de taal- en literatuurtheorie, waar Parijs praktisch is vergeten en men tegenwoordig vooral denkt op basis van Angelsaksisch logisch-positivisme[13]. Niets tegen Amerikanen overigens, dat is kinderachtig, maar als het filosofisch (logisch)positivisten zijn zoals meestal het geval, dan heb ik dáármee enige problemen. Zodra ik op basis van het logisch positivisme een werkelijk maatschappijkritisch model ontwaar, zal ik mij van mijn scepsis bekeren, maar voorlopig is dat niet het geval. Zelfs op het terrein van de bijbelvertaling loop je tegen dat soort dingen op. De bijbelvertalers van de Nieuwe Bijbel Vertaling blijken niet eens bereid hun vertaaltheoretische uitgangspunten ter discussie te stellen, zozeer zijn ze ervan overtuigd dat de Amerikanen sinds Nida[14] hier het laatste woord hebben gesproken.

De onmiddellijke aanleiding voor de Matex was: te voorkomen dat kerk en theologie ten onrechte ideologische barrières zouden blijken te zijn bij een wending naar het socialisme. Dat was wat aan de optimistische kant. De kans op zo'n wending bestond misschien even, in de jaren 60 en 70, maar lijkt mij op dit moment verwaarloosbaar. Ik ben er echter van overtuigd dat een hernieuwde bezinning op wat een menselijke samenleving zou kunnen zijn op den duur onvermijdelijk zal blijken. Dan komt de vraag naar de houdbaarheid van een socialistische maatschappijvorm weer terug. Maar het is op dit moment niet onze eerste zorg. Onze eerste zorg vandaag is te voorkomen dat kerk en theologie, onder druk van de 'bestrijding van het terrorisme' zich laten drijven in de richting van een totalitaire ideologie van fascistoïde snit. Verdediging van de mensenrechten zou wel eens een hoge prioriteit kunnen krijgen. Organisaties als Amnesty International verdienen onze steun.

Maar het is en blijft van groot belang dat we weten *wat* we doen en *waarom* we iets doen. Er is geen haalbare praxis zonder een doordachte theorie. Dat was (en is tot op grote hoogte nog steeds) de kracht van Matex. Wat we vandaag nodig hebben is behalve een grote praktische inzet een degelijke theoretische bezinning op onze hermeneutiek, waarin de vraag wat er feitelijk door onze prediking in de zielen van het volk wordt aangericht centraal staat. Dat betekent exegese in het spoor van gestorven vrienden als Bert ter Schegget en Jan Bonsen.

Noten

[1] Walter Benjamin, *Geschichtsphilosophische Thesen*. Slot van these 6.

[2] Paris, ed. du Cerf, 1974.

[3] Oorspronkelijk in het Spaans. Er bestaat – meen ik – ook een Nederlandse vertaling.

[4] De termen waren (en zijn nog steeds) slecht gedefinieerd. Onhelderheid is altijd in het belang van degenen die de werkelijkheid van een situatie willen verdoezelen. Wat men niet weet en begrijpt is makkelijk te demoniseren. 'Terrorisme' is een goed voorbeeld. Het is heel begrijpelijk dat de VN er niet in slaagt 'terrorisme' te definiëren. Zonder definitie kan immers alle verzet dat machthebbers niet bevalt als 'terrorisme' worden gedoodverfd.

[5] Men zou ook (de jonge) Karl Barth in dat rijtje kunnen noemen. Zijn brochure *Der Christ in der Gesellschaft* (1920) was in dat verband invloedrijk.

[6] Ik schreef een uitvoerig artikel (beredeneerde bibliografie) over de theorie van Matex en haar achtergrond o.a. in *Tijdschrift voor Theologie*, 17/1 (Jan. 1977) pp. 68-72.

[7] Zijn 'De Nulgraad van het Schrijven' (Nederlandse vertaling) is nog steeds de moeite van het lezen meer dan waard. Het heeft jaren bij de Slegte gelegen.

[8] 'Philosophy is a battle against the bewitchment of our intelligence by means of language' (Wittgenstein).

[9] Bekend voorbeeld: iemand verdedigt de stelling dat grote werkeloosheid criminaliteit in de hand werkt. Het standaard antwoord luidt: je schuldig maken aan criminele handelingen is een

keuze van je vrije wil.
De stelling is een belediging voor al de werklozen die zich *niet* schuldig maken aan misdaden…

[10] Het succes van deze Israël-theologie hangt m.i. samen met een onkritisch gebruik van de categorie 'geschiedenis' in de theologie. Het 'historische Israël' (de tegenhanger van de 'historische Jezus') speelt ons parten.

[11] Voor degenen die niet meer zo bijbelvast zijn: dit is een bewuste toespeling op Mattheüs 25:15.

[12] Ik heb hier dankbaar gebruik gemaakt van de doctoraalscriptie van Anouk Zuurmond, ***Schrijver, Lezer en Traditie***. *De taalfilosofie van Donald Davidson als nieuw perspectief in de literatuurwetenschap. (Amsterdam: September 2001)*

[13] R. Carnap, W.V. Quien en anderen.

[14] Van huis uit een Mexicaan, maar helemaal geassimileerd als Amerikaan.

Rochus Zuurmond is emeritus hoogleraar bijbelse theologie aan de UvA

